

Bogumił Szady

(John Paul II Catholic University of Lublin, Poland)

<http://orcid.org/0000-0003-0059-5596>

e-mail: szady@kul.pl

Typologia i rozmieszczenie kościołów parafialnych w II Rzeczypospolitej przed II wojną światową

*Typology and Distribution of Parish Churches
in the Second Polish Republic Before the Second World War*

ABSTRACT

This article addresses the issue of statistics and typology of Roman Catholic parishes in order to analyse their distribution in Polish dioceses before the outbreak of the Second World War. The main source basis of the research were diocesan schematisms from the years 1936–1939. The statistical and cartographic analysis of the parish network requires an in-depth critique of the sources and methodological reflection on the cartographic representation of phenomena. The text indicates the origins of difficulties in presenting parish structures related to the implementation of geo-information technologies (precise

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Bogumił Szady, the Institute of History of the John Paul II Catholic University of Lublin, 14 Raławickie Avenues, Lublin 20-950, Poland			
SOURCE OF FUNDING: The research work was co-financed from the state budget within the framework of the programme implemented by the Minister of Education and Science called National Programme for the Development of the Humanities (project no. NPRH/DN/SP/495771/2021/10).			
SUBMITTED: 2023.10.25	ACCEPTED: 2024.03.16	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
			

reconstruction of the location of churches, presentation of changes over time). The analysis of diocesan schematisms made it possible to identify common elements and regional differences concerning the description and categorisation of parishes and parish churches. In turn, the calculations made it possible to verify statistics found in the literature and to carry out preliminary synchronic (correlational) and diachronic analyses. On the basis of methodological challenges supported by practical verification, a method of representing the parish in the form of a „parish seat” was proposed. The seat of the parish should be understood as the space in which the parish church and other objects related to parish functions were located (represented as a point or a network of points).

Key words: Second Polish Republic, Roman Catholic Church, parishes, historical geo-information, historical cartography

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje kwestię liczby i typologii parafii rzymskokatolickich w celu dokonania analizy ich rozmieszczenia w polskich diecezjach przed wybuchem II wojny światowej. Główną podstawę źródłową badań stanowiły schematyzmy diecezjalne z lat 1936–1939. Analiza statystyczna i kartograficzna sieci parafialnej wymaga pogłębionej krytyki źródłoznawczej oraz refleksji metodycznej dotyczącej kartograficznej reprezentacji zjawisk. W tekście wskazane zostały źródła trudności w przedstawianiu struktur parafialnych związane z wdrażaniem technologii geoinformacyjnych (precyzyjna rekonstrukcja położenia świątyń, prezentacja zmian w czasie). Analiza schematyzmów diecezjalnych pozwoliła zidentyfikować elementy wspólne i różnice regionalne dotyczące opisów i kategoryzacji parafii oraz kościołów parafialnych. Dokonane obliczenia umożliwiły z kolei weryfikację statystyk funkcjonujących w literaturze i przeprowadzenie wstępnych analiz synchronicznych (korelacyjnych) oraz diachronicznych. Na bazie wyzwania metodycznych popartych praktyczną weryfikacją zaproponowany został sposób przedstawiania parafii w postaci „siedziby parafii”, rozumianej jako przestrzeń, w której znajdował się kościół parafialny oraz inne obiekty związane z funkcjami parafialnymi (reprezentowane w postaci punktów).

Słowa kluczowe: II Rzeczpospolita, Kościół rzymskokatolicki, parafie, geoinformacja historyczna, kartografia historyczna

UWAGI WSTĘPNE

Wyznaczanie terytorialnego zasięgu jednostek organizacyjnych Kościoła rzymskokatolickiego to istotny instrument w zarządzaniu, administracji i kontroli, jakim zawsze dysponowały władze kościelne, a przed wiekami, ze względu na brak rozdziału Kościoła i państwa, także władze świeckie. Przez kolejne stulecia rozwijały się narzędzia służące określaniu podziałów terytorialnych, które były warunkowane zarówno różnymi potrzebami Kościoła i państwa, jak też rozwojem technicznym i naukowym. Do szeroko znanych od średniowiecza spisów podatkowych, rejestrów beneficjów i wizytacji doszły w XVIII w. schematyzmy diecezjalne oraz

mapy. Dla studiów jednostkowych, przy określaniu zasięgu terytorialnego jednostek administracji kościelnej, dużą wartość mają dokumenty fundacyjne i erekcyjne oraz inwentarze dóbr. Wymienione wyżej typy źródeł od XIX w. stanowiły podstawę prac naukowych dotyczących rozwoju organizacyjnego i terytorialnego Kościoła katolickiego. Pracom tym towarzyszyły bardzo często różnego typu przedstawienia kartograficzne. Wziąwszy pod uwagę fakt, że większość źródeł spisowych nie powstawała z myślą o tworzeniu map, szczególną rolę przy pracach z kartografią historycznej odgrywa analiza źródłoznawcza prowadzona z perspektywy oceny przydatności materiału do opracowania map. Odwołuje się ona zarówno do metodyki badań prawnohistorycznych (ze względu na charakter analizowanych zjawisk), jak i geograficzno-historycznych (ze względu na metodę prowadzonych badań).

Celem artykułu jest ustalenie typologii jednostek terytorialnych Kościoła rzymskokatolickiego oraz związanych z nimi rodzajów świątyń, a następnie charakterystyka ilościowa i jakościowa ich rozmieszczenia w polskich diecezjach przed wybuchem II wojny światowej. Charakterystyka taka ma znaczenie dla oceny kondycji i stanu organizacyjnego całego Kościoła w Polsce w kontekście studiów porównawczych z innymi okresami historycznymi, np. sytuacją powojenną, które mogą wskazać rozmiary oraz zasięg zniszczeń dokonanych w czasie II wojny światowej. Mogą też w przyszłości pomóc w uchwyceniu różnic i podobieństw z innymi Kościołami lokalnymi Europy w okresie międzywojennym. Najwięcej uwagi zostanie poświęcone jednostkom oraz świątyniom szczebla parafialnego, jednakże dla uzyskania pełnej charakterystyki konieczne będzie także uwzględnienie podziałów dekanalnych oraz diecezjalnych. W wymiarze metodycznym opracowanie będzie dotyczyło kwestii sposobu reprezentacji struktur terytorialnych, głównie parafii, w kartografii i geoinformacji historycznej. Analiza źródłoznawcza oraz prawnohistoryczna typologii jednostek administracyjnych i obiektów sakralnych jest konieczna dla wypracowania właściwych metod rejestracji w bazach danych oraz przedstawiania w aplikacjach internetowych tego typu zjawisk i zmian, jakim podlegały w czasie. Główną podstawę źródłową analizy stanowią schematyzmy diecezjalne z lat 1936–1939 zderzone w trakcie analizy ze źródłami prawnokanonicznymi i kartograficznymi. Istotnym dopełnieniem tekstu jest baza danych oraz aplikacja internetowa opublikowana na stronie Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL (<http://geo-ecclesiae.kul.pl/latin-church-1938>).

TRADYCJA KARTOGRAFICZNA I PROBLEMY METODYCZNE

Przegląd i analiza najważniejszych opracowań geograficzno-historycznych wskazuje na zróżnicowany sposób ujmowania podziałów administracyjnych różnych grup religijnych i wyznaniowych na terenie Polski i dawnej Rzeczypospolitej. Zróżnicowanie to wynikało przede wszystkim z charakteru i celu opracowania, które nakazywały umieścić organizację terytorialną wyznania w określonym kontekście. Po części jednak pewna dowolność w ujmowaniu zjawisk religijnych w kartografii i geografii historycznej wynikała z braku jasno zdefiniowanego i opisanego przez czytelne kryteria przedmiotu analizy. W tym drugim aspekcie najczęściej nieporozumień wywołuje zamiennie traktowanie przez historyków i geografów Kościoła takich pojęć jak parafia, kościół parafialny, siedziba parafii (miejscowość, w której znajdował się kościół parafialny). Podobnie zresztą było w przypadku wieloznacznego stosowania pojęcia zbór (parafia, gmina, świątynia) czy też zamiennie synagoga, kahał i gmina. Wiele problemów nastęrczało poprawne oddawanie na mapach i w zestawieniach domów zakonnych i klasztorów oraz różnego typu kościołów, które przy nich funkcjonowały. Nakaz szczególnej dbałości o ustalenie jasnych kryteriów przy określeniu przedmiotu badań wynika z jednej strony ze stosowania prezentacji kartograficznej i metod statystycznych, z drugiej zaś z potrzeby ujmowania struktur religijnych w zestawieniu z innymi elementami krajobrazu politycznego lub kulturowego w celu prowadzenia badań porównawczych i analiz korelacyjnych.

Wspomniany wyżej odmienny sposób rozumienia i prezentacji jednostek organizacyjnych Kościoła utrudnia stosowanie metod badań porównawczych, tak geograficznej, jak historycznej. Porównanie w przestrzeni i w czasie wymaga spójności definicyjnej analizowanych zjawisk. Z tej przyczyny dość trudno porównywać zestawienia parafii opracowane w ramach serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku” z mapami struktur kościelnych S. Litaka opracowanymi dla wieku XVIII. W pierwszym z projektów głównym przedmiotem zainteresowania była sieć osadnicza oraz granice administracyjne (świeckie i kościelne). Z tej przyczyny duży nacisk położono na rekonstrukcję granic parafii jako jednostek terytorialnych. W pracach S. Litaka uwaga była skupiona na rozmieszczeniu obiektów sakralnych i dlatego sygnatury na mapie głównej odnoszą się do kościołów, a nie miejscowości czy parafii (mimo że tak wskazuje legenda). Nawet w samym programie „Atlasu historycznego Polski” doszło do zmiany metodycznej, gdyż w okresie przedwojennym częściej przedstawiano sygnatury kościołów różnych kategorii (czasami z podaniem ich liczby), natomiast mapy powojenne wskazują na siedziby jednostek administracyjnych (parafii, dekanatów) jako jeden z elementów

opisu miejscowości (obok wielkości, własności itd.). Wpływało to na sposób prezentacji kartograficznej i budowy złożonych sygnatur dla oddania charakteru kościoła lub miejscowości, ze względu na jej rolę w strukturach kościelnych¹.

Wprowadzenie do warsztatu badawczego historyka systemów informacji geograficznej skomplikowało metodykę prezentacji kartograficznej, ale jednocześnie wymusiło pogłębioną refleksję teoretyczną. Próby przekształcania istniejących map i atlasów historycznych do postaci baz danych oraz wizualizacja treści na współczesnym podkładzie topograficznym z możliwością, ograniczonego wcześniej skalą mapy, swobodnego przybliżania i powiększania obrazu unaocznily szereg problemów dotyczących rejestracji obiektów z punktu widzenia ich definicji, klasyfikacji i precyzji położenia. Ten ostatni element stał się szczególnie uciążliwy dla prac geograficzno-historycznych. W przypadku opracowań kartograficznych przygotowanych metodą tradycyjną, nawet w dość dużej skali, położenie obiektu na mapie nie było związane z jego charakterystyką. Sygnatura na mapie oddawała jedynie orientacyjne położenie obiektu i mogła odnosić się zarówno do miejscowości, jak i kościołów położonych w miejscowości – po nadaniu georeferencji średnica kropki osady liczącej od 100 do 199 dymów na mapie województwa krakowskiego w okresie sejmu czteroletniego ma ok. 1,3 km. Podobny zasięg oddaje średnica kropki prezentującej miasto w serii „Atlas historyczny Polski w II połowie XVI wieku”. Przekształcenie tych map, ale też wielu innych, do postaci cyfrowych baz danych uświadomiło, że konieczne jest wypracowanie zasad określania położenia punktu centralnego miejscowości,

---

¹ Na mapie województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego z 1929 r. autorzy posługiwali się kategoriami: „Siedziby urzędów i instytucji publicznych” oraz „Kościoły i klasztory”. W komentarzu został szczegółowo opisany sposób prezentacji kościołów i kaplic na mapie, w przypadkach kiedy w miejscowości znajdował się więcej niż jeden obiekt tego rodzaju. W powojennej kontynuacji programu atlasowego nie są prezentowane kościoły, lecz „ośrodki administracyjne w końcu XVI w., tj. siedziby archidiaconatów, dekanatów i parafii”. S. Litak w swoich opracowaniach używał także niejednolitej terminologii. Uwagi wstępne do jego atlasu otwiera sformułowanie: „Atlas zawiera 4694 parafie, 3027 kościołów filialnych, kaplic publicznych i innych kościołów nieparafialnych”, zaś w tabeli statystycznej posługuje się kategorią nie parafii, ale kościołów parafialnych, K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 1), s. 65–71; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, w: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. idem, Warszawa 1998 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 5), s. 30; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 31, 86. Vide: B. Szady, *Religie i wyznania w Atlasie historycznym Polski XVI wieku*, „*Studia Geohistorica*” 2023, 10, s. 200–214.

analogicznie jak to się odbywa we współczesnych systemach geoinformacyjnych. W przypadku map historycznych, zwłaszcza dla okresów dawniejszych, jak średniowiecze czy okres nowożytny, jest to zadanie trudne, często wręcz niemożliwe, ze względu na brak odpowiednich map referencyjnych. W kartografii historycznej dotyczącej dużych obszarów (kraj, prowincja, województwo) powszechnie stosuje się metodę retrogresywną i przyjmuje się założenie, że położenie miejscowości nie uległo zmianie między kartowanym okresem a przełomem XVIII i XIX w., kiedy pojawiają się pierwsze mapy topograficzne obejmujące znaczne obszary ziem polskich, których szczegółowość i kartometryczność pozwalają na ich kalibrację. Jedynie w przypadku badań szczegółowych dla małych obszarów lub pojedynczych miejscowości prowadzi się szczegółowe studia przestrzenne z wykorzystaniem badań terenowych oraz archeologicznych, które umożliwiają pełną rekonstrukcję zmian topograficznych.

Bardziej złożona sytuacja oraz procedury oznaczania i klasyfikacji dotyczą jednostek administracji kościelnej oraz obiektów sakralnych. Kartografia tradycyjna nie pozwala na prezentację dokładnego położenia kościołów na dużych obszarach – rekonstrukcje takie wykonywane były jedynie w przypadku miast lub pojedynczych osad. Powszechna już dziś obecność technologii geoinformacyjnych w kartografii historycznej zmieniła sytuację i wymusza poniekąd określanie precyzyjnego położenia obiektu sakralnego. Użytkownik aplikacji internetowej oczekuje, że wizualizowana treść na mapie historycznej będzie zgodna z rzeczywistością, a więc kościół powinien być umiejscowiony poprawnie w dawnym położeniu historycznym. Oczekiwanie takie zderza się mocno z praktycznymi możliwościami badawczymi, jakimi dysponują dzisiaj historycy i geografowie. Trzeba powiedzieć wprost – nie ma obecnie możliwości rekonstrukcji dokładnego położenia wszystkich świątyń oraz obiektów sakralnych w ich rozwoju historycznym. Wynika to z braku odpowiedniej podstawy źródłowej i ograniczonych zasobów ludzkich i finansowych do podjęcia takiego wysiłku. Także z punktu widzenia aktualnych potrzeb badawczych nie jest to zadanie najważniejsze. Nie zdejmuje to jednak z historyków odpowiedzialności prowadzenia rzetelnych badań oraz przedstawiania ich wyników w sposób metodologicznie poprawny.

Kluczowym do rozwiązania problemem metodycznym w geoinformacji historycznej, której przedmiotem są struktury kościelne, jest sposób prezentacji zmian sieci parafialnej w czasie. W obecnym stanie badań trudno wyobrazić sobie pełną rekonstrukcję okręgów parafialnych (granic parafii) w ich rozwoju historycznym na ziemiach polskich. W pierwszej kolejności powinny powstać mapy, rozumiane jako zestawy danych (pliki, tabele w bazie danych), na których parafie oznaczane są punktem symbolizującym siedzibę parafii, którą jest zazwyczaj kościół parafialny.

Problem polega na tym, że kościoły i kaplice ulegały często zniszczeniu (wojny, pożary, klęski żywiołowe), co sprawia, że systematyczna rekonstrukcja wszystkich zmian w budownictwie parafialnym w dłuższym czasie i na większym obszarze jest tak samo trudna, jak rekonstrukcja okręgów parafialnych. Należy wziąć też pod uwagę, że położenie wielu kościołów, istniejących w średniowieczu i epoce nowożytnej jest trudne do ustalenia i można je określić tylko w przybliżeniu. Na skutek zniszczeń czy pożarów kościoły były przebudowywane, a nowe wznoszono często w niedalekiej odległości od popadającego w ruinę czy spalonego, niejednokrotnie w granicach tej samej parceli. Krokiem do rozwiązania problemu, jak przedstawiać zmiany sieci parafialnej w czasie w bazach danych i aplikacjach internetowych, może być analiza dotycząca sposobu rejestracji struktur terytorialnych w źródłach, a w naszym przypadku – w schematyzmach diecezjalnych.

TYPOLOGIA ŚWIĄTYŃ

Podstawowym źródłem do rekonstrukcji podziałów terytorialnych Kościoła katolickiego w XIX i XX w. są szeroko rozumiane schematyzmy diecezjalne. Określenie schematyzm dotyczy „publikacji wydawanych przez poszczególne diecezje bądź prowincje zakonne, zawierające wykazy urzędów, kościołów, klasztorów i duchowieństwa”². Znaczenie tego terminu rozciągane jest zazwyczaj na rubrycele, wykazy duchowieństwa i spisy parafii. Rekonstrukcja struktur parafialnych dla momentu przed wybuchem II wojny światowej wymagała sięgnięcia do przynajmniej dwóch zestawień o takim charakterze, co pozwoliło na przeprowadzenie krytyki informacji oraz na podstawowe analizy porównawcze. Zastosowanie metody porównawczej umożliwiło także identyfikację różnic w sposobie ujęcia podziałów kościelnych w schematyzmach zarówno w czasie, jak i przestrzeni. Schematyzmy diecezjalne z lat 1936–1939, bo taki zakres czasowy objęła analiza, były wynikiem praktyki przygotowywania tego typu zestawień kształtowanej przez dziesiątki lat. Mimo wielu elementów wspólnych w każdej diecezji była ona nieco inna. W sumie poddano analizie 42 schematyzmy diecezjalne dla 21 diecezji należących do 5 metropolii (gnieźnieńsko-poznańskiej, warszawskiej, krakowskiej, lwowskiej i wileńskiej), przy czym odrębnie potraktowano archidiecezje

---

² T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Lublin 1979, s. 8. Literaturę przedmiotu w tym zakresie podał ostatnio: J.R. Marczewski, *Rubrycele i schematyzmy diecezji lubelskiej w dobie zaborów*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2022, 118, s. 220.

gnieźnińską i poznańską pozostające od 1821 r. w unii personalnej³. Z rozważań wyłączone zostały parafie należące do obrządku greckiego i ormiańskiego oraz parafie garnizonowe, które należy traktować jako parafie personalne, a nie terytorialne⁴. Przedwojenne schematyzmy diecezjalne sporządzane były zarówno w języku polskim, jak i łacińskim. W kontekście badania terminologii oraz typologii jest to element dość istotny. W większości diecezji schematyzmy przed II wojną światową drukowane były w języku polskim. Łacińskie schematyzmy miały diecezje: krakowska, wileńska, chełmińska, lwowska, łomżyńska, łucka, kielecka i płocka. W przypadku diecezji przemyskiej i częstochowskiej zostały wykorzystane schematyzmy łacińskie z 1937 r. i polskie z lat 1938–1939.

Jak zostało wyżej zaznaczone, sposób rejestracji parafii oraz kościołów w schematyzmach nie był jednolity. Wskazują na to już same nagłówki spisów, np.: „Parafie i duszpasterze”⁵, „Kościoły w diecezji”⁶, „Dekanały”⁷, „Ecclesiae et clerus curam animarum exercens”⁸, „Clerus curam animarum exercens”⁹, „Parochiae in dioecesi”¹⁰. Także w podsumowaniach statystycznych do schematyzmów panuje zróżnicowanie terminologiczne, gdyż dotyczą one zarówno parafii, jak i kościołów parafialnych¹¹. Mimo

³ M. Fąka, *Unia personalna Gnieźno-Poznań w świetle źródeł prawnohistorycznych*, „Prawo Kanoniczne” 1981, 24, 1–2, s. 215–228; W.J. Jakubowski, M. Solarczyk, *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku. Informatorium historyczne*, Warszawa 2011, s. 30–31.

⁴ K. Nitkiewicz, *Proboszcz terytorialny i proboszcz personalny*, w: *Parafia w prawie kanonicznym i w prawie polskim*, red. S.L. Głódź et al., Lublin 2013 (Studia z Zakresu Prawa Kanonicznego, 50), s. 59–76; vide: J. Dohnalik, *Parafia personalna w Kościele łacińskim: Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2022.

⁵ *Schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na rok 1938*, Przemysł 1938, s. 31.

⁶ *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938: Stan diecezji na dzień 1 marca 1938 r.*, Pińsk 1938, s. 39.

⁷ *Spis duchowieństwa i parafij diecezji sandomierskiej 1938*, Sandomierz [b.d.w.], s. 47.

⁸ *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1938*, Luceoriae [b.d.w.], s. 25.

⁹ *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1938*, Pelplini 1937, s. 37.

¹⁰ *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Kielcensis pro anno Domini 1938*, Kielciis 1938, s. 31.

¹¹ Według Bączkowicza parafia, inaczej jak współcześnie, nie miała statusu osoby prawnej (moralnej), a dotyczyło to kościołów parafialnych (w rozumieniu beneficjów parafialnych): „Takiemi osobami moralnymi niekolegjalnymi są: np. kościół parafjalny (lecz nie parafia sama), seminarja duchowne, beneficja jak kanonje, szpitale, ochrony, banki pobożne (montes pietatis) itd.”, F. Bączkowicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1, Kraków–Kleparz 1923, s. 206. Potwierdza to także wyrok Sądu Najwyższego z 12 września 2018 r. (Sygn. akt III CZP 14/18): „Przepisom kodeksu prawa kanonicznego

różnic w treści oraz układzie analizowanych schematyzmów można przyjąć, że podstawową jednostką spisową była parafia. Do wyjątków należą schematyzmy diecezji pińskiej, gdzie podstawowe (numerowane) jednostki katalogu dotyczą kościołów parafialnych oraz filialnych¹². Z tego powodu bardzo trudno dokonać krytyki statystyk podanych w podsumowaniu – z indeksu miejscowości wynika, że w diecezji były 144 parafie (w tym 5 parafii projektowanych), natomiast w podsumowaniu ogólnym podano 131 parafii¹³. Szczegółowa analiza treści schematyzmu wskazuje, że w 1938 r. w diecezji były 134 parafie katolickie. Rozbieżności mogły wynikać z różnej kwalifikacji parafii obrządku bizantyjskiego. Także łacińskie schematyzmy diecezji wileńskiej oraz krakowskiej z lat 1938–1939 dotyczą kościołów, a nie parafii. Schematyzm diecezji wileńskiej z 1938 r. w każdym dekanacie wymieniał alfabetycznie w jednym ciągu numerycznym zarówno kościoły parafialne, jak i filialne. Kryterium odróżniającym oba typy świątyń jest brak liczby parafian podanej na marginesie w przypadku kościołów filialnych¹⁴. W schematyzmie diecezji wileńskiej z 1939 r. w każdym dekanacie został wprowadzony podział na kościoły parafialne i kościoły filialne¹⁵. Również w przypadku diecezji krakowskiej schematyzmy z lat 1938 i 1939 r. rejestrują kościoły w każdym dekanacie z podziałem na parafialne oraz filialne, przy czym te drugie w podsumowaniu zostały określone jako ekspozytury¹⁶. Z kolei w diecezji lwowskiej w schematyzmach z lat 1936 i 1938 w ramach dekanatów odrębnie

---

z 1917 r. nie była znana instytucja parafii jako osoby prawnej i podmiotu praw majątkowych” i dalej: „wyprowadzono wniosek [...] o posiadaniu osobowości prawnej parafii, utraty osobowości prawnej przez inne niż wskazane w tych orzeczeniach kościelne osoby prawne oraz sukcesji, czy wręcz tożsamości parafii z kościelnymi osobami prawnymi, takimi jak beneficja proboszczowskie oraz kościoły parafialne”. Vide też: P. Skoczyłoda, *Zagadnienie podmiotowości prawnej prebendy w świetle uregulowań kościelnych i państwowych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, 75, 1, s. 43–85.

¹² *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1939: Stan diecezji na dzień 1 stycznia 1939*, Pińsk 1939, s. 40–146; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938*, s. 40–142.

¹³ *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938*, s. 184–200.

¹⁴ *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro anno Domini 1938*, Vilnae 1938, s. 27–127.

¹⁵ *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro anno Domini 1939*, Vilnae 1939, s. 27–133.

¹⁶ *Elenchus venerabilis cleri archidioeceseos Cracoviensis pro anno Domini 1938*, Cracoviae 1938, s. 31–161; *Elenchus venerabilis cleri archidioeceseos Cracoviensis pro anno Domini 1939*, Cracoviae 1939, s. 32–172.

traktowano parafie i administratury¹⁷. Nazwy miejscowości z parafiami zapisywane były wersalikami jako pierwsze w porządku alfabetycznym, a po nich – w numeracji ciągłej – minuskułą zapisywane były nazwy miejscowości, w których znajdowały się administratury. Sposób analizy parafii ze względu na ich typologię, w tym administratury oraz ekspozytury, będzie poruszony w dalszej części tekstu.

Oprócz zwykłego scenariusza, gdzie schematyzmy rejestrowały kościoły parafialne lub parafie z podaniem obsady plebańskiej, liczby wiernych czy okręgów parafialnych, niekiedy podawane informacje pozostawiają historykowi pewną swobodę interpretacyjną. Rozważania warto zacząć od sytuacji, kiedy parafie funkcjonowały bez kościoła, kościół był w fazie budowy lub nie miał statusu kościoła parafialnego i był określany w inny sposób (kościół filialny, kaplica, oratorium). Sporadycznie zdarzały się sytuacje, że parafia jest odnotowana bez żadnej wzmianki o kościele lub świątyni. Przypadek taki dotyczył m.in. parafii we wsi Remel w diecezji pińskiej, która w 1938 r. zmieniła swoją przynależność dekanalną i została włączona do nowo utworzonego dekanatu w Stolinie¹⁸. Także w Zajączkowie w diecezji poznańskiej odnotowane jest istnienie parafii (805 parafian, okręg parafialny: Nojewo, Podborowo, Zajączkowo), mimo że kościół niszczał, natomiast ołtarz św. Michała został przeniesiony do kościoła parafialnego w Psarskiem¹⁹. W przypadku braku kościoła parafialnego schematyzmy jako siedzibę parafii niekiedy wskazywały obiekty zastępcze lub informowały o budowie kościoła. Dotyczyło to zwłaszcza diecezji należących do metropolii wileńskiej i lwowskiej. Jako przykłady można podać, że w Ławrowie w diecezji łuckiej „locum ecclesiae tenet capella publica”. Podobnie było w Chołoniewiczach i Czersku w diecezji łuckiej²⁰ oraz w Szklarach i Dubiecku w diecezji przemyskiej. W tej ostatniej miejscowości nowy kościół parafialny był w budowie²¹. Niekiedy kaplice znajdowały się w domu parafialnym – Ostromaczew i Małoryta w diecezji pińskiej²².

¹⁷ *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1936, s. 25–201; *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1938, s. 22–113.

¹⁸ *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938*, s. 112; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1939*, s. 134; M. Hałaburda, *Diecezja pińska (1925–1939). Rys historyczny*, „Textus et Studia” 2017, 10, 2, s. 105.

¹⁹ *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej na 1936 rok*, Poznań 1936, s. 326.

²⁰ *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1938*, s. 27, 54, 65.

²¹ *Schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego 1938*, s. 59, 62.

²² *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938*, s. 69, 71.

Rolę kościoła parafialnego mogły spełniać także oratoria – Poddębce i Sienkiewiczówka w diecezji łuckiej²³.

O wiele częściej schematyzmy wspominają o kościołach w fazie budowy lub parafiach będących w fazie organizacji. Sytuacje te wymagają szczególnej uwagi, gdyż ich status prawny jest często niejednoznaczny. Budowa, a następnie poświęcenie kościoła stanowiły podstawę powołania w pełni funkcjonalnej parafii. Ponieważ jednak powstawanie parafii było procesem bardziej złożonym, uzależnionym od wielu czynników, m.in. ekonomicznych i politycznych, mogło trwać wiele lat. Z tego powodu, zwłaszcza w okresie zaborów, kiedy rozwój struktur kościelnych był uzależniony od czynnika świeckiego, ukształtowały się typy samodzielnych duszpasterskich jednostek terytorialnych, które miały atrybuty parafii, ale nie uzyskiwały statusu parafii ze względu na brak potwierdzenia przez władze państwowe lub kościelne. Należały do nich m.in. ekspozytury, kapelanie lokalne, kuracje oraz lokale. W niektórych przypadkach formalno-prawny status parafii był dodatkowo komplikowany przez związek parafii z innymi instytucjami kościelnymi (inkorporacje i unie) lub przez obsługę zakonną. W okresie przedrozbiorowym parafie funkcjonujące na niepełnych prawach obsługiwane były często przez komendariuszy lub wikariuszy wieczystych (parafie inkorporowane). Trzeba także pamiętać, że w XIX w. wiele istniejących parafii katolickich, zwłaszcza na ziemiach wschodnich, utraciło zdolność samodzielnego funkcjonowania, co nie zawsze znajdowało formalno-prawne potwierdzenie. Utrzymywały tym samym oficjalny status parafii, nie spełniając w praktyce funkcji samodzielnego ośrodka duszpasterskiego. Wymienione wyżej typy jednostek administracji kościelnej nie miały charakteru powszechnego i przed II wojną światową występowały z różnym natężeniem w różnych diecezjach. Można je traktować jako pewną pozostałość rozbiorowego systemu struktur organizacyjnych Kościoła łańckiego. Przy czym w każdym z zaborów, ze względu na odmienny kształt relacji państwo-kościelnych, system ten kształtował się inaczej. Cechą wspólną monarchii absolutnych było stosowanie zasady zwierzchności państwa, czego konsekwencją było uzależnienie powoływania nowych jednostek administracji kościelnej od decyzji władz państwowych.

W XIX w. w zaborze austriackim samodzielne jednostki duszpasterskie nieposiadające pełnych praw parafialnych nazywane były kapelaniami lokalnymi lub ekspozyturami. Mimo że ich geneza sięga okresu staropolskiego i wiąże się z funkcjonowaniem kościołów filialnych na prawach parafialnych, to formalny status uzyskały w XIX w. na skutek

---

²³ *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1938*, s. 29–30.

regulacji parafii przez władze austriackie. W praktyce terminy: filia parafialna, kapelania lokalna i ekspozytura stosowane były czasami zamiennie²⁴, choć z pewnością – na gruncie prawno-kanonicznym – nie można ich utożsamiać. W XIX i XX w. w zaborze austriackim powstanie samodzielnej parafii poprzedzało często powołanie kapelanii lokalnej lub ekspozytury. Dla przykładu w Radgoszczy do początku XIX w. funkcjonowała parafia filialna (wikaria wieczysta) erygowana w 1662 r.²⁵ Według łacińskiego schematyzmu z 1869 r.: „Primitive Radgoszcz fuit beneficium curatum usque 1801, dein filia ad Dąbrowa usque 1847, quo anno ad capell[aniam] localem, demum 1859 ad beneficium parochiale evectum est”²⁶. Według polskiego schematyzmu z 1938 r.: „Najpierw jako beneficjum simplex do r. 1801. Od r. 1801 jako ekspozytura do r. 1847. Dnia 6 VIII 1847 przemieniona na kapelanię, a od 7 VIII 1859 parafia”²⁷.

Przepisy państwowe z lat 1885–1891 zniósł różnicę między parafią i kapelanią lokalną oraz udzieliły wszystkim samodzielnym duszpasterzom tytułu proboszcza²⁸. Dłuższe trwanie miały ekspozytury, które tworzone były od drugiej połowy XIX w. w zaborze austriackim i – mimo że nie są opisane w Kodeksie Prawa Kanonicznego – traktować je należy jako jednostki równorzędne parafiom²⁹. Uzależnienie majątkowe nowych parafii od funduszu kościelnego spowodowało, że w okresie autonomii galicyjskiej uzyskanie zgody władz państwowych na powołanie nowej jednostki nie było łatwe, co zahamowało rozwój organizacyjny struktur parafialnych. Zgodnie z prawem austriackim, „dopóki pozwolenie

²⁴ Według H. Borcza: „Kapelanie lokalne, tworzone w Galicji od schyłku XVIII stulecia (od 2 poł. XIX w. ekspozytury), były placówkami duszpasterskimi z własnym kościołem i posiadały pełne prawa parafialne, ale ich uposażenie było nieco niższe niż parafii. Kapłan sprawujący w nich duszpasterstwo (kapelan, ekspozyt) miał jurysdykcję proboszcza”, H. Borcz, *Parafia Tarnawiec koło Leżajska. Niezwykłe początki (1812)*, „Premisla Christiana” 2012/2013, 15, s. 115.

²⁵ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska: Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1966–1967, 12–14, s. 242–243; Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, *Descriptio ecclesiarum parochialium et beneficiorum in diocesis Cracoviensis parte Cisvistulana consistentium*, 1776, k. 33.

²⁶ *Schematismus universi venerabilis cleri dioecesis Tarnoviensis tam saecularis quam regularis anno Domini 1870*, Tarnoviae 1869, s. 25.

²⁷ *Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1938*, Tarnów [b.d.w.], s. 104; vide: J. Słowik, *Dzieje parafii w Radgoszczy 1662–1945*, Tarnów 2006, passim.

²⁸ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej: (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 629.

²⁹ K. Maks, *Ekspozytura*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 9–10, red. S. Gall, Warszawa 1906, s. 358–359; J. Krukowski, *Ekspozytura*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, R. Łukaszyc, Lublin 1983, kol. 815.

państwowe na wyłączenie z okręgu parafii macierzystej i utworzenie samoistnej stacji duszpasterskiej nie było definitywne i nie stało się prawomocnym", dotąd placówka taka nie była uważana za samodzielna³⁰. Aby ominąć trudności administracyjne, biskupi, zamiast pełnoprawnych parafii, powoływali ekspozytury, które miały pełnię praw parafialnych z punktu widzenia prawa kościelnego, ale nie miały sankcji władz świeckich. Posiadały one własny okręg terytorialny, wiernych i świątynię oraz rządcę, który sprawował jurysdykcję i duszpasterstwo³¹.

Analiza schematyzmów z lat 1936–1939 wskazuje, że ekspozytury funkcjonowały zarówno w dawnym zaborze austriackim, jak i rosyjskim, jednak ich geneza była odmienna. W diecezji przemyskiej oraz lwowskiej pojawia się określenie parafii usuwalnych oraz nieusuwalnych. W podsumowaniu schematyzmu diecezji przemyskiej z 1938 r. czytamy najpierw na s. 207: „Ilość parafii nieusuwalnych 296, usuwalnych 56, [razem:] 352”³², natomiast w 1937 r. na s. 210: „Ecclesiae curatae numerantur: Parochiae inamovibiles: 295, amovibiles: 54 [razem:] 349”³³. Analiza wykazów pozwala stwierdzić, że parafie usuwalne były w tym czasie obsługiwane przez administratorów i nie miały patronów³⁴. Niektóre z nich, jak Schodnica, Rudna Wielka, Bar, Kalników czy Koniuszki Siemianowskie³⁵, były wcześniej kwalifikowane jako ekspozytury. Warto zauważyć także, że w schematyzmie z 1913 r. ekspozytury były zaliczane tak do grupy kościołów parafialnych, jak i filialnych³⁶. Podobną kategoryzację, tzn. podział na parafie usuwalne i nieusuwalne, prezentują schematyzmy diecezji lwowskiej z lat 1936 i 1938³⁷. W każdym dekanacie występuje podział na parafie nieusuwalne podlegające prawu patronatu oraz obsługiwane przez proboszczów i parafie usuwalne obsługiwane przez administratorów, numerowane kolejno, z tym że nazwy

³⁰ I. Korzeniowski, *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego: na podstawie Zbioru ustaw administracyjnych wydawanego pod redakcją radcy namiestnictwa Jerzego Piwockiego*, Lwów 1900, s. 108; B. Kumor, *Ustrój*, s. 630.

³¹ S. Nabywaniec, *Powstanie placówek duszpasterskich u schyłku okresu galicyjskiego na przykładzie parafii Budziwój koło Rzeszowa*, „Galicja. Studia i Materiały” 2021, 7, s. 345–346.

³² *Schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego 1938*, s. 207.

³³ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Premisliensis ritus latini anno Domini 1937*, Premisliae [b.d.w.], s. 210.

³⁴ Trudno wyjaśnić przypadek parafii w Tuczempach (dek. Jarosław), gdzie parafia usuwalna obsługiwana była przez proboszcza, a nie przez administratora. *Ibidem*, s. 73.

³⁵ *Ibidem*, s. 53, 66, 79, 123, 160.

³⁶ *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis ritus latini Premisliensis pro anno Domini 1913*, Premisliae 1912, s. 78, 94, 120–121, 187.

³⁷ *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1936*, s. 258–259; *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1938*, s. 172–173.

miejsowości z parafiami nieusuwalnymi zapisane zostały wersalikami, natomiast nazwy miejscowości z parafiami usuwalnymi minuskułą. Także w diecezji tarnowskiej w podsumowaniu wyróżniono parafie nieusuwalne oraz usuwalne³⁸, przy czym w wykazie nie zostały one wyodrębnione, a charakter parafii jako „amovibilis” podany jest w opisie. Porównanie wykazów diecezji lwowskiej z lat 1925 oraz 1936, a także diecezji tarnowskiej z lat 1926 i 1938 potwierdza zamienne traktowanie określeń ekspozyt – administrator, ekspozytura – parafia usuwalna³⁹. W podsumowaniu statystycznym schematyzmu diecezji krakowskiej z 1938 r. można przeczytać: „Parochiae (saec. 222 + 3 reg.): 225, Expositurae (saec. 44 + 3 reg.): 47”⁴⁰. Najwięcej takich jednostek zarejestrowano w dekanatach Biała, Nowy Targ i Żywiec. Układ tego schematyzmu należy do dość nietypowych, gdyż w każdym dekanacie zostały wydzielone do odrębnej kategorii kościoły filialne utożsamione z ekspozyturami i ujęte w numeracji ciągłej z parafiami. Struktury opisów kościołów parafialnych oraz kościołów filialnych są niemal identyczne – w przypadku kościołów filialnych nie podawano patrona, co wskazuje na inny charakter beneficjum oraz odmienny sposób obsady.

Jedną z różnic między parafiami oraz innymi samodzielnymi jednostkami kościelnymi, które pełniły funkcje parafii, był sposób powoływania oraz odwoływania duszpasterza. Karol Maks utrzymywał, że ekspozytci mogli być usuwani z funkcji tylko na mocy procesu kanonicznego. Odróżniać ich to miało od kapelanów, wobec których stosuje on także określenie „vicarii residentes” i „rectores”⁴¹. Nie potwierdzają tego opinie innych historyków i kanonistów. Jak wskazuje J. Związek, w okresie międzywojennym, w trakcie II wojny światowej oraz w pierwszych latach po jej zakończeniu w diecezji częstochowskiej pod rządami biskupa Kubiny utrzymała się praktyka powoływania ekspozytur. W czasie całego swojego pontyfikatu miał on powołać 17 parafii i 31 ekspozytur. Jako przyczynę wskazuje swobodę biskupa w dokonywaniu zmian

³⁸ *Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1938*, s. 285; *Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1939*, Tarnów [b.d.w.], s. 313.

³⁹ „Per decretum Exmi ac Revmi Ordinarii – Nr. 2272 ex 1925 (Currenda V/1925) – omnes sic dictae expositurae (filiae) declaratae et constitutae sunt paroeciae amovibiles cum obligatione parochorum amovibilium applicandi Missam pro populo”, *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis Tarnoviensis pro anno Domini 1926*, Tarnoviae 1926, s. 118. „Parochiales inamovibiles 292, amovibiles seu expositurae 64”, *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis ritus latini Premisliensis pro anno Domini 1925*, Premisliae 1925, s. 168; „Parochiales inamovibiles 292, Filiales seu expositurae 57”, *Elenchus cleri dioeceseos ritus latini Premisliensis pro anno Domini 1923*, Premisliae 1923, s. 102.

⁴⁰ *Elenchus venerabilis cleri archidioeceseos Cracoviensis 1938*, s. 204.

⁴¹ K. Maks, *Ekspozytura*, s. 359.

duszpasterzy, co wskazuje, że ekspozytury, mimo że miały status samodzielnych jednostek duszpasterskich, miały charakter beneficjów czasowych („ad nutum”), a nie wieczystych, z punktu widzenia obsady⁴². Problem precyzyjnego określenia relacji formalno-prawnych między ekspozyturami oraz kapelaniami lokalnymi wymaga dalszych badań źródłowych, szczególnie w kontekście zmian organizacyjnych, jakie zaszły po odzyskaniu niepodległości w 1918 r.

Odpowiednikami ekspozytur oraz kapelanii lokalnych w zaborze pruskim były kuracje oraz lokalie. Odrębne studium temu zagadnieniu poświęcił Jan Warmiński. Definiuje on kurację oraz niższą od niej rangą lokalie jako „duszpasterską jednostkę terytorialną utworzoną przez biskupa diecezjalnego wskutek kanonicznego podziału parafii z braku zewnętrznych warunków do erygowania parafii”⁴³. Z definicji tej wynika, że geneza i charakterystyka kuracji oraz lokalii, które występowały głównie na ziemiach będących pod zaborem pruskim, odpowiada cechom ekspozytury oraz kapelanii lokalnej. Były to samodzielne jednostki duszpasterskie o uprawnieniach parafialnych, które zaliczane są niekiedy do grupy „wikarii wieczystych” opisanych w KPK 1917 (kan. 1427). Szczegółowo relacje prawno-kościelne dotyczące kuracji i lokalii opisał dekret ks. kardynała Adolfa Bertrama dla diecezji wrocławskiej z 1935 r. Określał on dwa typy kuracji: samodzielne oraz zależne, nazywane inaczej lokaliami. Obie miały wydzielone terytorium oraz swoich duszpasterzy, którzy byli usuwalni decyzją biskupa („ad nutum”). Podstawowa różnica między kuracją i lokalie polegała na tym, że ta pierwsza była bardziej samodzielna i powstawała przy udziale biskupa i władz państwowych, natomiast lokalie była erygowana samodzielnie przez biskupa i utrzymywała ściślejszy związek z parafią macierzystą⁴⁴. Jako główną przyczynę ich powstania Warmiński wskazał protestantyzację ludności na ziemiach polskich pod zbozem pruskim oraz sekularyzację majątków kościelnych na tych ziemiach⁴⁵. Dla przykładu można podać, że tylko biskup Augustyn Rosentreter erygował 11 parafii i 17 kuracji⁴⁶.

---

⁴² J. Związek, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji częstochowskiej w latach 1925–1963*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1973, 1, s. 250–251.

⁴³ J. Warmiński, *Kuracje i lokale jako jednostki terytorialne na ziemiach polskich*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2002, 78, s. 319.

⁴⁴ M.M. Kogut, *Duszpasterstwo parafialne w archidiecezji Kąty Wrocławskie w latach 1738–1945*, Wrocław 2006, s. 154–155.

⁴⁵ J. Warmiński, *op. cit.*, s. 319–324.

⁴⁶ M. Mielewska, *Okoliczności powstania i pierwsze lata działalności kuracji w Przechowie (1931–1939)*, „Studia Pelplińskie” 2020, 53, s. 340.

Schematyzmy z lat 1936–1939 odnotowały kuracje i lokale w diecezji chełmińskiej oraz śląskiej. W diecezji chełmińskiej kuracje stanowiły ok. 25% wszystkich kościołów parafialnych: w 1938 r. było to 251 kościołów parafialnych oraz 80 kuracji, a w roku następnym 255 kościołów parafialnych i 78 kuracji⁴⁷. Jedyną różnicą w opisie jednostek należących do tych kategorii był sposób obsady: przez proboszcza lub kuratusa. W diecezji śląskiej występowały z kolei zarówno kościoły kuracyjne: Chybie, Golejów, Katowice-Zawodzie, Siemianowice Śl., Świerklany⁴⁸, jak i lokale: Ochojec, Nowa Wieś, Nowy Bytom, Kozłowa Góra, Jejkowice, Czarny Las⁴⁹, ale nie stanowiły znacznego odsetka wszystkich ośrodków duszpasterskich. Przy niektórych lokalach (Ochojec, Kozłowa Góra, Jejkowice) duszpasterz obsługujący te jednostki nazywany był kuratusem, zaś przy innych (Nowa Wieś, Nowy Bytom, Czarny Las) – lokalistą. Wzmiankowane są też parafie, które powstały w wyniku przekształcenia z kuracji lub lokalii, np. w przypadku parafii w św. Jadwigi w Chorzowie podano, że „kuracja powstała 25 VI 1889, parafia zaś 1893”⁵⁰, zaś w przypadku Istebnej opisany jest rozwój od samodzielnej kapelanii (1730), przez lokalie (1786), do samodzielnej parafii (1793)⁵¹. Kościoły św. Antoniego w Chorzowie oraz św. Franciszka w Chorzowie-Klimzowcu zostały określone jako stacje duszpasterskie, ale ponieważ podano przy nich liczbę parafian oraz obsługę duszpasterską, zostały uznane za samodzielne jednostki o charakterze parafialnym⁵². W niektórych przypadkach sposób opisu wskazuje na równorzędne traktowanie parafii i kuracji: „Parafia (samodzielna kuracja)”⁵³. Według Warmińskiego kuracje występowały także na terenie zaboru rosyjskiego (diecezja łucka i sandomierska), ale nie znajduje to potwierdzenia⁵⁴.

---

⁴⁷ *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1938*, s. 133; *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1939*, Pelplini 1938, s. 133.

⁴⁸ *Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej)*, Katowice 1936, s. 143, 201, 212, 227; *Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej)*, Katowice 1938, s. 81.

⁴⁹ *Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej)*, Katowice 1936, s. 199, 202; *Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej)*, Katowice 1938, s. 64, 70, 78, 90.

⁵⁰ *Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej)*, Katowice 1938, s. 46.

⁵¹ *Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej)*, Katowice 1936, s. 115.

⁵² *Ibidem*, s. 121–123.

⁵³ *Ibidem*, s. 212.

⁵⁴ J. Warmiński, *op. cit.*, s. 319. Można założyć, że autor wyprowadził wnioski o funkcjonowaniu kuracji na podstawie skrótowca „cur.” występującego przy obsadzie parafii. W tych sytuacjach skrótowiec ten oznacza duszpasterza, czyli zwyczajną obsadę parafii przez plebana lub proboszcza.

LICZBA I ROZMIESZCZENIE PARAFII

Ze względu na zróżnicowaną terminologię oraz zakres treściowy schematyzmów (o czym była mowa wyżej), w celu sporządzenia mapy siedzib parafii przed II wojną światową, konieczne są pewne uściślenia odnośnie do kryteriów kwalifikowania wątpliwych jednostek jako parafii. Skala badań, które obejmują całe państwo, uniemożliwia odwołanie do szczegółowych dokumentów historycznych (np. fundacyjnych i erekcyjnych), które zresztą nie zawsze są zachowane dla parafii o dawnej metryce. Wnioskowanie opierało się więc przede wszystkim na przesłankach rejestrowanych w schematyzmach. Oprócz kontekstu występowania oraz bezpośrednich informacji o typie kościoła lub jednostki przy analizie zwracano uwagę na takie elementy jak okręg parafialny, typ obsady oraz liczbę parafian jako kryteria świadczące o funkcjonowaniu parafii. Niezależnie od tych kryteriów brano pod uwagę także informacje o formalno-prawnym i faktycznym statusie organizacyjnym. W wielu diecezjach bowiem funkcjonowały jednostki organizacyjne nieposiadające pełni praw parafialnych lub będące w trakcie organizacji. W sytuacjach wątpliwych, gdy konieczne było porównanie informacji z kilku źródeł lub opracowań, zostały wzięte pod uwagę dodatkowe dane, które umożliwiają identyfikację parafii oraz świątyń, przede wszystkim wezwanie oraz materiał budowlany. W przypadku wątpliwości odnośnie do utożsamienia kościoła lub parafii brano pod uwagę także informacje historyczne (data budowy lub erygowania, fundator), okręg parafialny czy dane o obsadzie plebańskiej.

W trakcie analizy okazało się, że niektóre podsumowania statystyczne w schematyzmach zawierają błędy i nieścisłości. Dla przykładu można podać, że podsumowanie schematyzmu diecezji lubelskiej z 1938 r. podaje liczbę 228 kościołów parafialnych⁵⁵, natomiast z zestawienia szczegółowego wynika, że było ich 231. Podobne nieścisłości dostrzeżono w przypadku schematyzmów diecezji tarnowskiej z 1938 r. i poznańskiej z 1936 r.⁵⁶ W wielu przypadkach ze względu na brak podsumowań czy zestawień dekanalnych weryfikacja statystyk ogólnych była bardzo trudna. Z tego powodu za najlepsze rozwiązanie uznano przedstawienie struktury parafialnej na podstawie szczegółowej analizy zestawień kościołów podanych w schematyzmach. Zestawienie takie zostało przygotowane w oparciu o kwerendę, wykonaną przez zespół Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL, wspieraną przez narzędzia cyfrowe

⁵⁵ *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1938*, Lublin [b.d.w.], s. 122.

⁵⁶ *Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1938*, s. 285; *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej 1936*, s. 407.

(aplikacja indeksująca INDXR, baza danych przestrzennych oraz oprogramowanie geoinformacyjne QGIS). Całość zgromadzonego materiału, wraz z linkami do skanów źródeł, została zamieszczona na stronie internetowej (<http://geo-ecclesiae.kul.pl/latin-church-1938>).

Przeprowadzone badania pokazują pewne różnice w liczbie kościołów parafialnych w poszczególnych diecezjach w stosunku do obowiązującego stanu wiedzy. Ze względu na skalę badań oraz ograniczenia objętości wynikające z publikacji w formie artykułu naukowego nie było możliwe szczegółowe odwołanie do całego stanu badań w tym obszarze, np. wszystkich monografi diecezji i monografi dekanatów. Może być to przedmiotem dalszych analiz szczegółowych. Na tym etapie dokonano zestawienia względem głównych źródeł i opracowań o charakterze syntetycznym. Zauważyć trzeba, że powojenne opracowania w tym obszarze odwołują się do opracowania M. Pirożyńskiego i S. Szczęcha, które ujmuje statystykę parafii na 1 stycznia 1937 r. Pomyłka polegająca na zamianie kolejności cyfr w przypadku diecezji przemyskiej (394 zamiast 349) spowodowała pewne zamieszanie w statystykach ogólnych. Powojenni autorzy nie zwrócili uwagi na ten drobny błąd i podają w swoich opracowaniach nieco zawyżoną liczbę parafii – 5170, a nie 5125, jak być powinno⁵⁷. Nieco inne statystyki przedstawiła L. Müllerowa, która – na podstawie schematyzmów z lat 1938 i 1939 – szacowała, że w przededniu II wojny światowej w całej Polsce funkcjonowało 5236 parafii i kuracji. Nie podała jednak rozkładu w poszczególnych diecezjach⁵⁸. Obliczenia geograficzno-statystyczne przy zmieniającej się dynamicznie w okresie przedwojennym sieci parafialnej są dość trudne. Nawet w ciągu roku sytuacja mogła ulec znaczącym zmianom, przy czym uzyskanie materiału źródłowego z jednego roku nie jest zawsze możliwe. Na podstawie materiału pozyskanego z dwóch najpełniejszych schematyzmów z lat 1936–1939 zestawienia statystyczne prezentowane poniżej oraz aplikacja (mapa) internetowa przedstawiają stan na dzień 1 stycznia 1938 r.

Jak widać z tabeli 1, w ciągu roku przybyło w Polsce 59 parafii, czyli nieco ponad 1%. Dostrzegalna różnica, zarówno w liczbach bezwzględnych,

---

⁵⁷ Warto zaznaczyć, że w tabeli nr 4 Pirożyński i Szczęch podają 5125 parafii, zaś w tabeli 6 – 5120 kościołów parafialnych wraz z katedrą, M. Pirożyński, S. Szczęch, *Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce*, Lublin 1938, s. 5, 7 (błąd w podsumowaniu statystycznym); A. Stanowski, *Diecezje i parafie polskie w XIX i XX wieku*, „Znak” 1965, 17 (137–138), s. 1623; *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 110.

⁵⁸ L. Müllerowa, *Sieć parafialna w Polsce w okresie międzywojennym*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kłoczowskiego*, t. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 123.

Tabela 1. Liczba parafii w Polsce 1 stycznia 1937 i 1 stycznia 1938 r.

Diecezja	1 stycznia 1937 r.	1 stycznia 1938 r.	Wzrost (w liczbach)	Wzrost (w procentach)
poznańska	622	630	8	1,27
lwowska	408	409	1	0,24
przemyska	349	350	1	0,29
wileńska	343	349	6	1,72
chełmińska	323	333	10	3,00
tarnowska	272	276	4	1,45
krakowska	272	272	0	0,00
warszawska	248	250	2	0,80
włocławska	246	246	0	0,00
lubelska	228	231	3	1,30
kielecka	227	228	1	0,44
płocka	226	226	0	0,00
sandomierska	226	229	3	1,31
podlaska	222	225	3	1,33
śląska	195	197	2	1,02
częstochowska	183	196	13	6,63
pińska	137	134	-3	-2,24
łomżyńska	134	134	0	0,00
łucka	133	138	5	3,62
łódzka	131	131	0	0,00
	5125	5184	59	1,14

Źródło: M. Pirożyński, S. Szczęch, *Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce*, Lublin 1938, s. 5. Obliczenia własne na podstawie schematyzmów z lat 1936–1939.

jak i w procentach, dotyczy diecezji chełmińskiej oraz częstochowskiej. W diecezji częstochowskiej jest to wynik erygowania w 1937 r. całego szeregu ekspozytur i parafii (Wrzosowa, Dźbów, Gnaszyn, Kietlin, Częstochowa – parafia, Strzelce Wielkie, Szynkielów, Milowice – parafia, Strzałków, Dąbrowa Górnicza – Józefa, Dąbrowa Górnicza – Chrystusa, Psary, Opatów). Dynamika tego procesu spadła nieco w 1938 r. (Klimontów, Kowalowiec, Koszelew – parafia, Stary Sosnowiec)⁵⁹. Z kolei w diecezji chełmińskiej wynikało to z powstania szeregu nowych kuracji – w 1937 r. było ich 72,

⁵⁹ J. Związek, *op. cit.*, s. 246–248; *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis Częstochoviensis pro anno Domini 1937*, *Częstochoviae 1937*, passim; *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis Częstochoviensis pro anno Domini 1939*, *Częstochoviae 1939*, passim.

natomiast w 1938 r. – 80⁶⁰. Trudny w interpretacji jest spadek liczby parafii w diecezji pińskiej ze względu na brak bardziej szczegółowych zestawień z podziałem na dekanaty lub typy parafii, o czym była mowa wcześniej. Nie jest też znana podstawa kalkulacji podana w „Roczniku statystycznym” na 1 stycznia 1937⁶¹. Podsumowania zawarte w schematyzmach diecezjalnych wskazują na niewielki wzrost liczby parafii katolickich w tej diecezji: 1937 – 130, 1938 – 131, 1939 – 133⁶².

Do przedstawionej wyżej statystyki należy podchodzić z pewną ostrożnością, gdyż w wielu sytuacjach zaliczenie jednostki duszpasterskiej do kategorii parafialnych budziło wątpliwości, które wynikały z rozbieżności między kryteriami określającymi charakter jednostki administracyjnej oraz z trudności w identyfikacji lub lokalizacji parafii. Stosunkowo często występowały sytuacje, że podana liczba parafian wskazywała na funkcjonowanie parafii, natomiast filialny charakter świątyni na jej brak. Jako przykład można podać parafię w Sarnówku w diecezji sandomierskiej. W świetle schematyzmów z 1937 i 1938 r. był tam kościół filialny, jednak w 1938 r. został on wymieniony w numeracji ciągłej z parafiami, wraz z podaniem liczby parafian⁶³. Po analizie pominięto tę parafię w ostatecznym zestawieniu, gdyż dokument erygujący został wystawiony przez biskupa dopiero 15 września 1938 r., co może wskazywać, że 1 stycznia 1938 r. parafia była jeszcze w fazie organizacji⁶⁴. Wątpliwości budziła niekiedy identyfikacja i lokalizacja rejestrowanych parafii. W schematyzmie diecezji łuckiej z 1937 r. figuruje parafia Stepangród, erygowana w 1925 r. poprzez wydzielenie z parafii Włodzimierzec. Liczyła 1200 parafian i składała się z 16 miejscowości, w tym wsi Chinocze. Co ważne, schematyzm nie wspomina o kościele parafialnym ani kaplicy, która była siedzibą parafii, jak czyni to w innych przypadkach⁶⁵. W kolejnym schematyzmie miejscowość Stepangród jest wymieniona w ramach parafii Chinocze, erygowanej w 1937 r. i mającej

⁶⁰ *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1937*, Pelplini 1936, s. 128; *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1938*, s. 133.

⁶¹ M. Pirożyński, S. Szczęch, *op. cit.*, s. 5, 7.

⁶² *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1937: Stan diecezji na dzień 27 lutego 1937 r.*, Pińsk 1937, s. 196; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938*, s. 200; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1939*, s. 206.

⁶³ *Spis duchowieństwa i parafij diecezji sandomierskiej 1937*, Sandomierz [b.d.w.], s. 110; *Spis duchowieństwa i parafij diecezji sandomierskiej 1938*, s. 136.

⁶⁴ M. Bryła-Mazurkiewicz, *Z potrzeby serca*, cz. II, <https://swietokrzyskie.cozadzien.pl/ostrowiec/z-potrzeby-serca-cz-ii/48349> [dostęp: 30.01.2023].

⁶⁵ *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1937*, Luceoriae [b.d.w.], s. 87.

swoją siedzibę w oratorium publicznym⁶⁶. Przy braku dodatkowych informacji został wyprowadzony wniosek o translokacji parafii, przy czym jako siedzibę w roku 1938 podano jej siedzibę we wsi Chinocze, gdyż tam był zlokalizowany budynek sakralny.

Sieć parafialna jest jednym z najważniejszych kryteriów, które oddaje stan organizacyjny oraz kondycję Kościoła katolickiego na określonym terytorium. Jej kształt w określonym momencie dziejowym wynika ze złożonych i długich procesów historycznych związanych ze środowiskiem naturalnym (np. zalesienie i sieć rzeczna), życiem politycznym (np. zmiany granic politycznych), społeczno-gospodarczym (np. sytuacja własnościowa i demograficzna) oraz kulturowym (np. krajobraz etniczno-językowy). Przestrzenna analiza czynników wpływających na rozwój sieci parafialnej jest ograniczona dostępnymi danymi porównawczymi. Ostatnie lata – głównie dzięki projektom realizowanym w otoczeniu cyfrowym i udostępnieniu danych badawczych – przyniosły tutaj wyraźny postęp. Pozwala to nadać szerszy kontekst porównawczy ustaleniom poczynionym dla sieci parafialnej przed II wojną światową. W tym celu wyniki badań prowadzone w KUL zostały zestawione z danymi Zakładu Atlasu Historycznego IHPAN oraz Politechniki Warszawskiej.

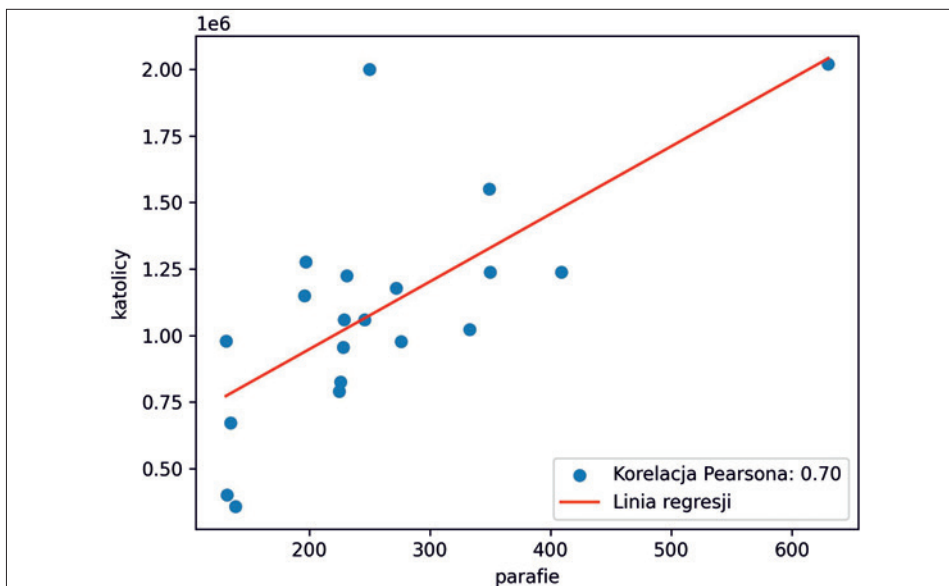
Pierwsza analiza dotyczy poziomu zależności między stanem sieci parafialnej a siecią osadniczą przed wybuchem II wojny światowej. Pod uwagę zostały tutaj wzięte wyniki projektu „Internetowy Atlas Polski Niepodległej” (IAPN) realizowanego w Instytucie Historii PAN oraz na Politechnice Warszawskiej w latach (2018–2021) pod kierunkiem prof. Tadeusza Epszteina (<https://atlas1918.ihpan.edu.pl>). Jednym z rezultatów projektu było zarejestrowanie wszystkich miejscowości (punktów osadniczych) leżących w granicach II Rzeczypospolitej na podstawie map Wojskowego Instytutu Geograficznego w skali 1:100 000. W bazie danych IAPN znalazło się prawie 100 tys. takich punktów⁶⁷. Dzięki tym danym możemy porównać zależność sieci parafialnej od dwóch czynników – liczby osad (projekt IAPN) oraz liczby ludności w diecezjach (Rocznik Statystyczny z 1938 r.)⁶⁸. Podstawowa analiza korelacyjna pokazuje zdecydowanie silniejszą korelację liczby parafii z liczbą ludności wyznania rzymskokatolickiego (0,7, wykres 1) niż z liczbą miejscowości (wykres 2).

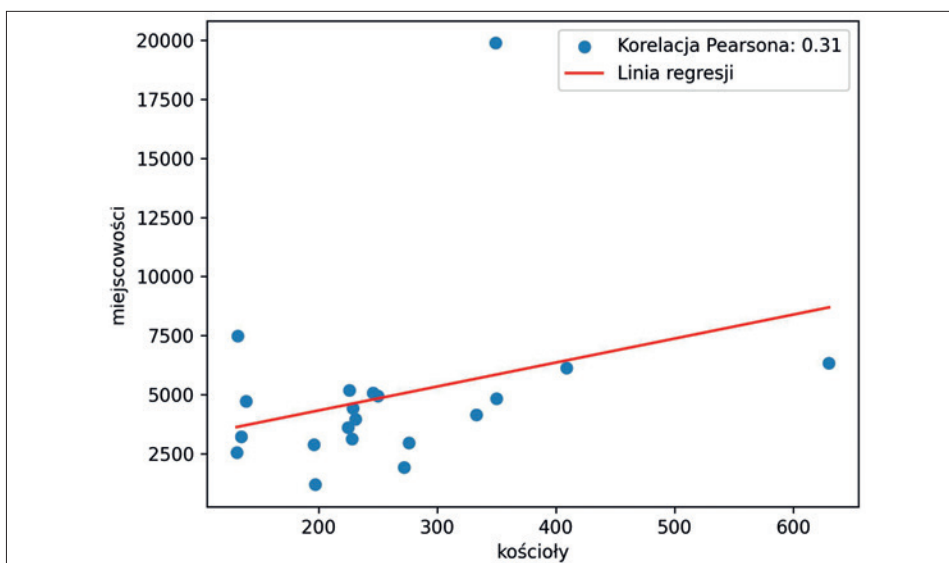
⁶⁶ *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1938*, s. 87.

⁶⁷ A. Jagura, A. Kocot, P.J. Kowalski, *Metodyka odtworzenia sieci osadniczej z obszaru II Rzeczypospolitej*, w: *Od „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” do map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego*, red. T. Epsztein, Warszawa 2021, s. 60.

⁶⁸ M. Pirożyński, S. Szczęch, *op. cit.*, s. 5.

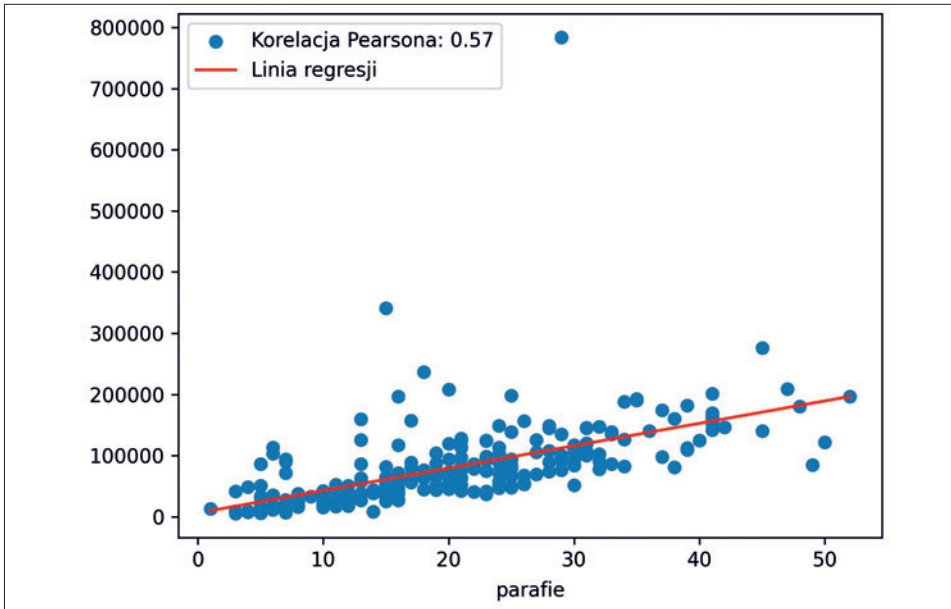

Ryc. 1. Wykres korelacji Pearsona z linią regresji między liczbą katolików a liczbą parafii (w diecezjach).

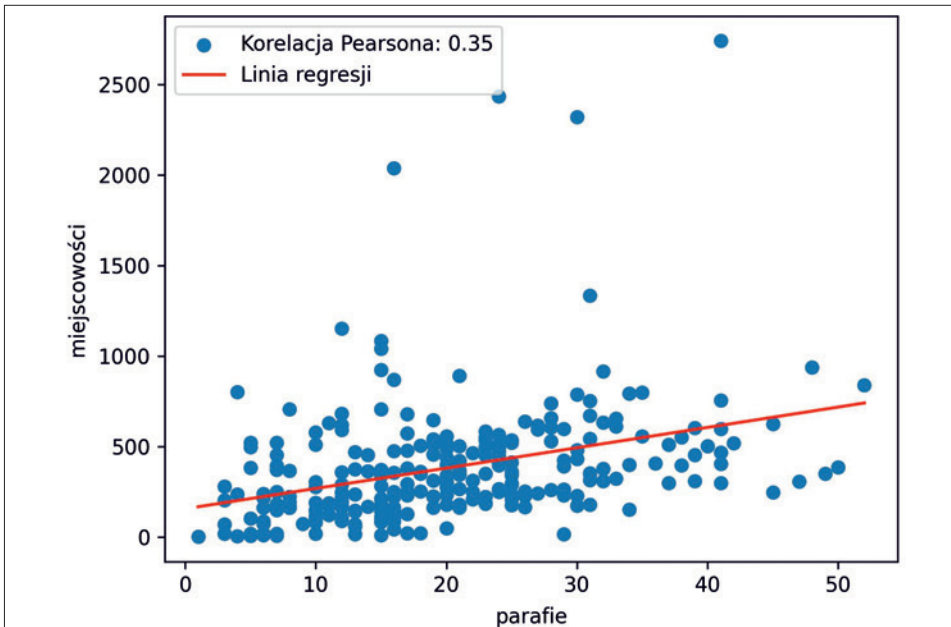

Ryc. 2. Wykres korelacji Pearsona z linią regresji między liczbą miejscowości a liczbą parafii (w diecezjach).

Konstatację taką potwierdzają analizy przeprowadzone według powiatów (Ryc. 3–4), z tym że dane dotyczące struktury wyznaniowej ludności pochodzą w tym przypadku z 1931 r.

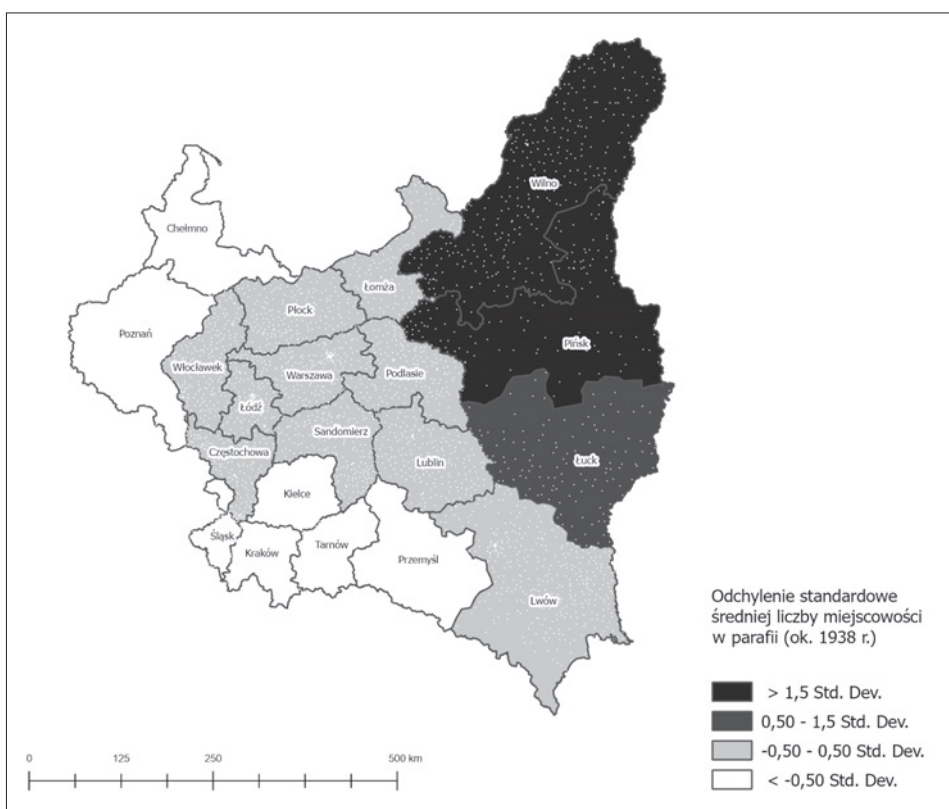

Ryc. 3. Wykres korelacji Pearsona z linią regresji między liczbą katolików a liczbą parafii (w powiatach).

Ryc. 4. Wykres korelacji Pearsona z linią regresji między liczbą miejscowości a liczbą parafii (w powiatach).

Bardziej złożony obraz prezentuje kartograficzna prezentacja odchylenia standardowego dotyczącego średniej liczby miejscowości i ludności w parafiach przed II wojną światową. Odchylenie standardowe średniej liczby miejscowości w parafii pokazuje dość wyraźny podział kraju na trzy obszary: właściwą Małopolskę i Wielkopolskę, gdzie liczba miejscowości na jedną parafię jest poniżej średniej ($< -0,5$ Std. Dev.), część centralną, gdzie standardowe odchylenie oscyluje wokół średniej ($-0,5 - 0,5$ Std. Dev.), oraz historyczne Wielkie Księstwo Litewskie, gdzie liczba miejscowości na jedną parafię była wyższa od średniej ($> 0,5$ Std. Dev.) (mapa 1). Sytuacja taka wynika zarówno z geografii wyznaniowej, jak i zagęszczenia sieci osadniczej (np. rozległe, terytorialnie duże parafie na Polesiu, gdzie dominowała ludność prawosławna). Inaczej rozkłada się zróżnicowanie odchylenia standardowego średniej liczby katolików w parafii (mapa 2). Wyraźnie powyżej średniej lokują się parafie w diecezjach centralnych – warszawskiej i łódzkiej – co wynika zapewne z wyższej niż średnia gęstości zaludnienia w ośrodkach metropolitalnych. Poniżej

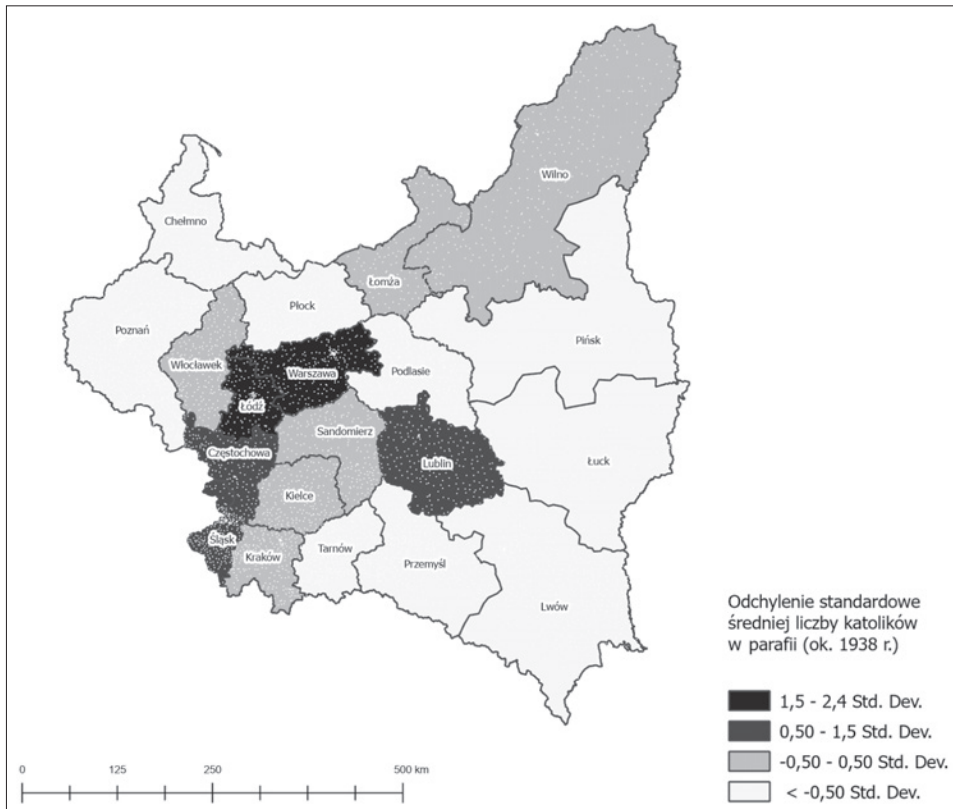

Mapa 1. Odchylenie standardowe średniej liczby miejscowości w parafii (ok. 1938 r.) (w diecezjach).

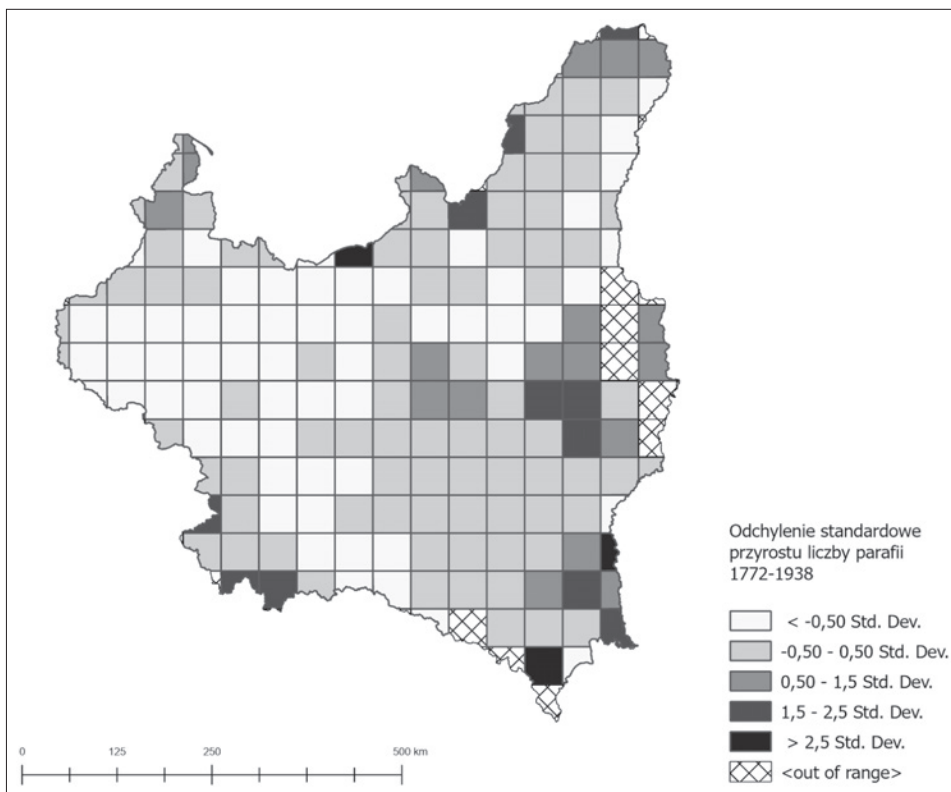

średniej odchylenia standardowego w tym aspekcie znajdują się zachodnie i wschodnie diecezje, przy czym genezy tego zjawiska należy szukać w dwóch różnych źródłach. W części zachodniej jest to wynik dobrze rozbudowanej sieci parafialnej, co obniża średnią liczby mieszkańców na parafię. W części wschodniej niska liczba katolików w parafiach, mimo ich rozległości terytorialnej, wynika z sytuacji wyznaniowej tych obszarów, gdzie znaczny odsetek stanowili unicy i prawosławni.

Dzięki wprowadzeniu do przestrzennej bazy danych informacji na temat sieci parafialnej Kościoła łacińskiego zgromadzonych przez S. Litaka można porównać sytuację organizacyjną z końca XVIII w. i przed wybuchem II wojny światowej. Umożliwia to ocenę dynamiki rozwoju sieci parafialnej w długim wieku XIX i identyfikację obszarów o największym wzroście lub spadku liczby parafii. Biorąc pod uwagę fakt, że zmieniły się zarówno granice diecezji, jak i granice państwa, do porównania zostały wykorzystane pola podstawowe – kwadraty o boku 50 km (2500 km kw.). Obszary zakreśkowane na mapach 3–4 nie zawierały

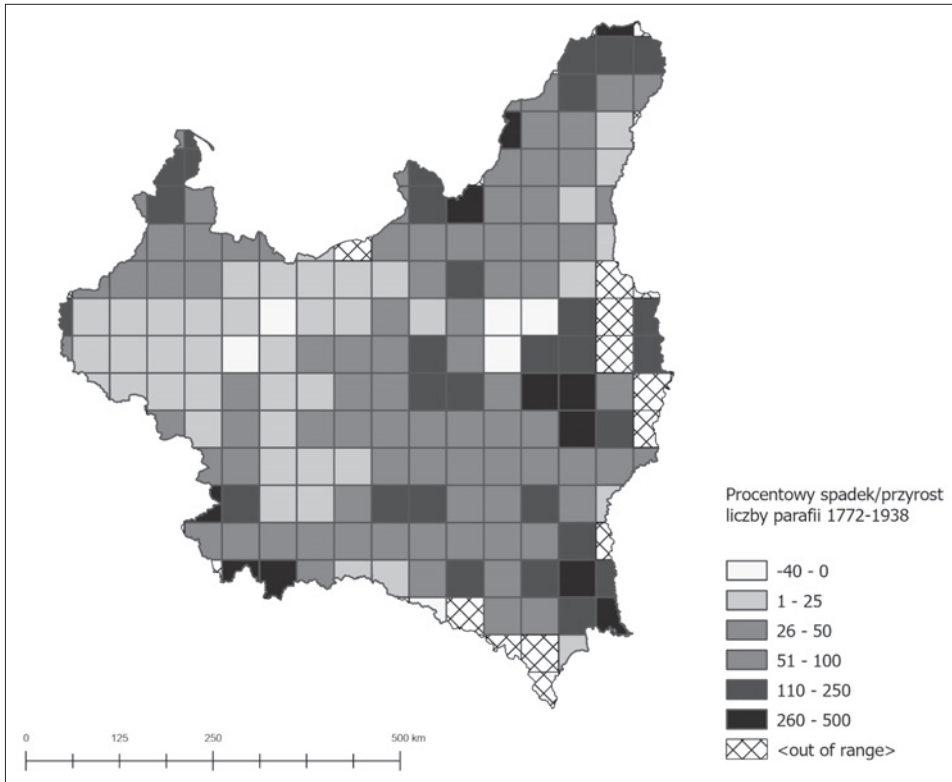
Mapa 2. Odchylenie standardowe średniej liczby katolików w parafii (ok. 1938 r.) w diecezjach.

Mapa 3. Odchylenie standardowe przyrostu liczby parafii w latach 1772–1938.

w XVIII w. łacińskich świątyń parafialnych, w związku z czym nie mógł zostać podany procentowy przyrost lub spadek ich liczby. Kartogramy prezentujące rozkład procentowego wzrostu liczby parafii zarówno w wartościach bezwzględnych (mapa 4), jak i w odchyleniu standardowym (mapa 3) wskazują na silniejszy rozwój katolickiej sieci parafialnej we wschodnich diecezjach. Zdecydowanie słabiej od średniej wypada natomiast Wielkopolska oraz Małopolska. Ta wstępna analiza będzie wymagała uszczegółowienia poprzez zagęszczenie chronologii informacji, aby lepiej uchwycić moment przyrostu sieci parafialnej i odpowiedzieć dokładniej na pytanie, czy dotyczy on tylko okresu po odzyskaniu niepodległości, czy także okresu rozbiorów. Studia B. Kumora wskazują na ok. 30-procentowy wzrost liczby parafii katolickich w XIX w. na terenie diecezji należących do I Rzeczypospolitej, przy czym zdecydowanie najskromniejszy w zaborze rosyjskim i Królestwie Polskim⁶⁹.

⁶⁹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 575–705. Weryfikację ustaleń Kumora odnośnie do metropolii mohylewskiej przeprowadził ostatnio B. Szady, wskazując

Mapa 4. Procentowy spadek/przyrost liczby parafii w latach 1772–1938.

PODSUMOWANIE. KONCEPCJA SIEDZIBY PARAFII

W podsumowaniu warto ponownie postawić pytanie z zakresu teorii reprezentacji wiedzy geograficzno-historycznej sprowokowane przez analizę struktur parafialnych okresu przedwojennego, a nawiązujące do problemu postawionego na początku tekstu. Wymóg wysokiej precyzji w ustalaniu lokalizacji związany z wprowadzeniem narzędzi cyfrowych uczynił praktycznie niemożliwą dokładną rekonstrukcję granic oraz położenia kościołów parafialnych (i nie tylko parafialnych) w ich rozwoju historycznym. Z czym więc będzie miał do czynienia historyk czy geograf oglądający mapę (interaktywną aplikację internetową), która przedstawia sieć parafialną dla różnych okresów historycznych, skoro niemożliwa

---

na dokonane przez niego zawyżenie przyrostu liczby parafii w XIX w., B. Szady, *Rozwój struktur parafialnych i dekanalnych metropolii mohylewskiej (1783–1918)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, 54, 2, s. 37.

jest taka rekonstrukcja? Przy założeniu, że parafie będą reprezentowane w postaci punktów centralnych, a nie obszarów, najbardziej właściwym określeniem dla zjawiska, które będzie reprezentowane przez punkt w takiej aplikacji lub na mapie, wydaje się siedziba parafii. Termin „siedziba parafii” (*seat of parish*) można bowiem odnieść zarówno do miejscowości, kościoła parafialnego, jak też działki, na której wznoszone były kolejne kościoły określonej parafii. Siedziba parafii w takim ujęciu będzie więc zbiorem punktów, które oddają położenie obiektów pełniących w różnych okresach historycznych funkcje parafialne.

Nie do końca określone znaczenie tego terminu wydaje się korzystne z czysto praktycznego punktu widzenia, gdyż nie zamyka możliwości jego uszczegółowienia w trakcie rozwoju badań naukowych. Wydaje się też doskonale korespondować ze zróżnicowanym znaczeniem występującym w analizowanych schematach diecezjalnych w odniesieniu do typów parafii. Siedzibę parafii należy rozumieć jako prawnie lub funkcjonalnie wyodrębnioną przestrzeń kościelną dla realizacji zadań parafii, zarówno parafii personalnej, jak i terytorialnej. O zaliczeniu jakiegoś miejsca do kategorii „siedziba parafii” może decydować wiele elementów. W większości przypadków siedziba parafii będzie oznaczała przestrzeń, na której znajdował się kościół parafialny i zabudowania plebańskie, a więc będzie to rodzaj miejsca kościelnego. Jako siedziby parafii można traktować także inne miejsca, w których zlokalizowane były ołtarze, jak np. kaplice czy szkoły, pod warunkiem że traktowane były pod względem funkcji jak kościoły parafialne, a więc były miejscem odprawiania mszy świętych, sprawowania duszpasterstwa i udzielania sakramentów. Ponieważ z siedzibą parafii w ciągu jej trwania mogło być związanych wiele elementów architektonicznych i topograficznych (kaplice, ołtarze, domy plebańskie etc.), przy parafii o jasnym statusie prawnym jej siedzibą mogło być także miejsce dopiero wyznaczone pod budowę nowego kościoła wobec faktu zniszczenia lub upadku świątyni parafialnej.

Mimo że zadania i funkcje parafii ulegały licznym zmianom w ciągu wieków, koncepcja „siedziby parafii” wydaje się być dość uniwersalna. Jednocześnie trudno wyprowadzić jednolite i spójne kryteria identyfikujące siedzibę parafii w czasie i przestrzeni niezależnie od okresu historycznego i miejsca. Tym samym do rozstrzygnięcia będzie ustalenie warunków, przy których następowała zmiana siedziby parafii, i co taka zmiana oznaczała w praktyce. Czy decyzja o przeniesieniu praktyk religijnych z jednego kościoła do drugiego oznaczała zmianę siedziby parafii, czy tylko zmianę lokalizacji tej siedziby? Powstaje pytanie o powiązanie siedziby jako punktu z okręgiem parafialnym jako reprezentacją obszarową parafii terytorialnej. Jeżeli przyjąć założenie – często aprobowane w geografii człowieka – że miejsce ma charakter złożony (położenie,

zawartość, funkcja społeczna), wówczas położenie geograficzne będzie tylko jednym z wymiarów siedziby parafii. Znane są liczne przypadki, kiedy parafia mimo zmiany lokalizacji siedziby zatrzymywała swoją pierwotną nazwę albo zmieniała nazwę na podwójną, co może świadczyć o traktowaniu lokalizacji siedziby jako tylko jednego i to wcale nie najważniejszego wyznacznika tożsamości parafii. Jako otwarte w tym momencie wypada więc pozostawić pytanie, czy jedna parafia mogła mieć wiele siedzib, czy tylko jedną siedzibę, która mogła zmieniać swoją lokalizację – zarówno w ramach jednej miejscowości bądź poprzez translokację między różnymi miejscowościami.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, *Descriptio ecclesiarum parochialium et beneficiorum in diocesis Cracoviensi parte Cisvistulana consistentium*, 1776.

Printed sources (Źródła drukowane)

Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro anno Domini 1939, Vilnae 1939.

Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro anno Domini 1938, Vilnae 1938.

Elenchus cleri dioeceseos ritus latini Premisliensis pro anno Domini 1923, Premisliae 1923.

Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1937, Luceoriae [b.d.w.].

Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1938, Luceoriae [b.d.w.].

Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1937, Pelplini 1936.

Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1939, Pelplini 1938.

Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Culmensis pro anno Domini 1938, Pelplini 1937.

Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri dioecesis Kielcensis pro anno Domini 1938, Kielciis 1938.

Elenchus venerabilis cleri archidioeceseos Cracoviensis pro anno Domini 1938, Cracoviae 1938.

Elenchus venerabilis cleri archidioeceseos Cracoviensis pro anno Domini 1939, Cracoviae 1939.

Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej na 1936 rok, Poznań 1936.

Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej), Katowice 1936.

Rocznik diecezji śląskiej (katowickiej), Katowice 1938.

Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1938, Tarnów [b.d.w.].

Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1939, Tarnów [b.d.w.].

Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini, Leopoli 1938.

Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini, Leopoli 1936.

Schematismus universi venerabilis cleri dioecesos Tarnoviensis tam saecularis quam regularis anno Domini 1870, Tarnoviae 1869.

- Schematismus univrsi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis Tarnoviensis pro anno Domini 1926, Tarnoviae 1926.*
- Schematismus univrsi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis ritus latini Premisliensis pro anno Domini 1925, Premisliae 1925.*
- Schematismus univrsi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis ritus latini Premisliensis pro anno Domini 1913, Premisliae 1912.*
- Schematismus univrsi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis Częstochoviensis pro anno Domini 1939, Częstochoviae 1939.*
- Schematismus univrsi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis Częstochoviensis pro anno Domini 1937, Częstochoviae 1937.*
- Schematismus venerabilis cleri dioecesis Premisliensis ritus latini anno Domini 1937, Premisliae [b.d.w.].*
- Schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na rok 1938, Przemyśl 1938.*
- Spis duchowieństwa i parafij diecezji sandomierskiej 1937, Sandomierz [b.d.w.].*
- Spis duchowieństwa i parafij diecezji sandomierskiej 1938, Sandomierz [b.d.w.].*
- Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1938, Lublin [b.d.w.].*
- Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1937: Stan diecezji na dzień 27 lutego 1937 r., Pińsk 1937.*
- Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1938: Stan diecezji na dzień 1 marca 1938 r., Pińsk 1938.*
- Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w roku Pańskim 1939: Stan diecezji na dzień 1 stycznia 1939, Pińsk 1939.*

Studies (Opracowania)

- Bączkowicz F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, Kraków–Kleparz 1923.
- Borc H., *Parafia Tarnawiec koło Leżajska. Niezwykłe początki (1812)*, „Premislia Christiana” 2012/2013, 15.
- Bryła-Mazurkiewicz M., *Z potrzeby serca*, cz. II, <https://swietokrzyskie.cozadzien.pl/ostrowiec/z-potrzeby-serca-cz-ii/48349> [dostęp: 30.01.2023].
- Buczek K., *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 1).
- Dohnalik J., *Parafia personalna w Kościele łacińskim: Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2022.
- Fąka M., *Unia personalna Gniezno-Poznań w świetle źródeł prawnohistorycznych*, „Prawo Kanoniczne” 1981, 24, 1–2.
- Hałaburda M., *Diecezja pińska (1925–1939). Rys historyczny*, „Textus et Studia” 2017, 10, 2.
- Jagura A., Kocot A., Kowalski P.J., *Metodyka odtworzenia sieci osadniczej z obszaru II Rzeczypospolitej*, w: *Od „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” do map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego*, red. T. Epsztein, Warszawa 2021.
- Jakubowski W.J., Solarczyk M., *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku. Informatorium historyczne*, Warszawa 2011.
- Kogut M.M., *Duszpasterstwo parafialne w archidiecezji Kąty Wrocławskie w latach 1738–1945*, Wrocław 2006.
- Korzeniowski I., *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego: na podstawie Zbioru ustaw administracyjnych wydawanego pod redakcją radcy namiestnictwa Jerzego Piwockiego*, Lwów 1900.
- Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991.

- Krahel T., *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Lublin 1979.
- Krukowski J., *Ekspozytura*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, R. Łukaszuk, Lublin 1983.
- Kumor B., *Prepozytura tarnowska: Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1966–1967, 12–14.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej: (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Maks K., *Ekspozytura*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 9–10, red. S. Gall, Warszawa 1906.
- Marczewski J.R., *Rubrycele i schematyzmy diecezji lubelskiej w dobie zaborów*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2022, 118.
- Mielewska M., *Okoliczności powstania i pierwsze lata działalności kuracji w Przechowie (1931–1939)*, „Studia Pelplińskie” 2020, 53.
- Müllerowa L., *Sieć parafialna w Polsce w okresie międzywojennym*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kłoczowskiego*, t. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998.
- Nabywaniec S., *Powstanie placówek duszpasterskich u schyłku okresu galicyjskiego na przykładzie parafii Budziwój koło Rzeszowa*, „Galicja. Studia i Materiały” 2021, 7.
- Nitkiewicz K., *Proboszcz terytorialny i proboszcz personalny*, w: *Parafia w prawie kanonicznym i w prawie polskim*, red. S.L. Głódź et al., Lublin 2013 (Studia z Zakresu Prawa Kanonicznego, 50).
- Piwożyński M., Szczech S., *Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce*, Lublin 1938.
- Rutkowski H., *Granice administracji kościelnej*, w: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 5).
- Skoczyłoda P., *Zagadnienie podmiotowości prawnej prebendy w świetle uregulowań kościelnych i państwowych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, 75, 1.
- Słowik J., *Dzieje parafii w Radgoszczy 1662–1945*, Tarnów 2006.
- Stanowski A., *Diecezje i parafie polskie w XIX i XX wieku*, „Znak” 1965, 17 (137–138).
- Szady B., *Religie i wyznania w Atlasie historycznym Polski XVI wieku*, „Studia Geohistorica” 2023, 10.
- Szady B., *Rozwój struktur parafialnych i dekanalnych metropolii mohylewskiej (1783–1918)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, 54, 2.
- Warmiński J., *Kuracje i lokale jako jednostki terytorialne na ziemiach polskich*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2002, 78.
- Związek J., *Rozwój sieci parafialnej w diecezji częstochowskiej w latach 1925–1963*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1973, 1.

NOTA O AUTORZE

Bogumił Szady – dr hab., prof. KUL, dyrektor Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL i zastępca kierownika Zakładu Atlasu Historycznego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Swoje zainteresowania naukowe koncentruje wokół geografii i kartografii historycznej grup religijnych i etnicznych oraz historii społeczno-religijnej Europy Środkowo-Wschodniej. Aktualnie kieruje pracami nad cyfrowym opracowaniem spuścizny Karola Perthéesa oraz przygotowaniem

słownika historycznych jednostek terytorialnych Kościoła łacińskiego na ziemiach polskich i w Rzeczypospolitej. Autor monografii *The Geography of Religious and Confessional Structures in the Crown of the Polish Kingdom in the Second Half of the Eighteenth Century* (Peter Lang 2019) oraz redaktor tomu ósmego serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku”: *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku* (Instytut Historii PAN 2021).

ABOUT THE AUTHOR

Bogumił Szady – PhD with habilitation, prof. KUL, director of the Institute for Historical Geography of the Church in Poland at the John Paul II Catholic University of Lublin and deputy head of the Department of Historical Atlas at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences. His research interests focus on geography and historical cartography of religious and ethnic groups as well as the socio-religious history of East-Central Europe. Currently, he directs research on the digital elaboration of the works of Karol Perthées and the preparation of a dictionary of historical territorial units of the Latin Church on Polish lands. He is the author of the monograph *The Geography of Religious and Confessional Structures in the Crown of the Polish Kingdom in the Second Half of the Eighteenth Century* (Peter Lang, 2019), and volume 8 of the series *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the Sixteenth Century: The Podlasie Voivodeship in the Second Half of the 16th Century*, Institute of History of the Polish Academy of Sciences, 2021.